

יוסי יונה, בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2005, עמ' 254.

יוסי יונה ויהודה שנהב, רב-תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל, תל אביב: בבל, 2005, עמ' 184.

הפוליטיקה של השונות וניהול השוויון הרב-תרבותי

דיון בספרים הוא תמיד הזדמנות טובה להביע עמדה על תרומה אינטלקטואלית או מדעית. במקרה זה מדובר בספרו של יוסי יונה בזכות ההבדל ובספרם של יוסי יונה ויהודה שנהב רב-תרבותיות מהי? ספרים אלה מסמנים תופעה חשובה וחדשה יחסית בתרבות הפוליטית הישראלית. התופעה באה לידי ביטוי בעלייתו של קול המבקר את המחשבה הפוליטית הציונית האתנוצנטרית ואת זרמיה המרכזיים – הליברלי והסוציאליסטי, ומציג חלופה רב-תרבותית מעמיקה ומקיפה. שני הספרים שלפנינו הם הגותיים ופרוגרמטיים ומציגים דיון מקיף במורכבות הפוליטיקה של הזהות שאימצה מדינת ישראל בכל שנות קיומה ובהשלכותיה. הספרים מבקרים מדיניות זו ומציעים לאמץ במקומה פוליטיקה של שונות – פילוסופיה פוליטית המקדמת את ערכי השוויון והחירות. הם מציעים למסד את השונות התרבותית המאפיינת את החברה בישראל, שונות אשר מעולם לא קיבלה הכרה רשמית במבנה המדינה ובמדיניותה. שני הספרים מצליחים לחשוף בפני הקוראים את מורכבות הקשר בין פוליטיקה של זהות לפוליטיקה של חלוקה, ולתאר כיצד שימש קשר זה מנגנון מפותח להפלייתן של קבוצות שונות בחברה בישראל.

שני המחברים ממחישים היטב את היעדר המקריות בפוליטיקה. הפערים המעמדיים, הלאומיים, האתניים והתרבותיים בחברה בישראל אינם מקריים. הם תוצר של פילוסופיה פוליטית ושל מנגנונים אידיאולוגיים של המדינה, שהפכו את הזהות היהודית-אשכנזית-מערבית לדגם הדומיננטי שאליו צריך לשאוף ופעלו כמשטרי הצדקה למדיניות חלוקה המקדמת היררכיות חברתיות לפי שייכות ולפי מידת הקרבה לדגם הדומיננטי. הדגם הפוליטי האתנו-רפובליקני היה המסגרת הפילוסופית שסיפקה את ההצדקות הנדרשות בכדי 'להנדס' את החברה בהתאם למערך האינטרסים של הקבוצה התרבותית הדומיננטית בחברה ובמדינה בישראל.

יוסי יונה ויהודה שנהב, שני אינטלקטואלים אורגניים, אינם מסתפקים בתפקיד המסורתי של האינטלקטואל, זה היושב במגדל השן ומביע עמדות 'סטריליות' על המציאות מתוך אמונה שריחוקו כביכול משקף ניטרליות מדעית (גרמשי 2004: 35-52).¹

1 על תפקידם של אינטלקטואלים ראו גם: Fink, Leonard and Reid 1996.

הם מביעים עמדה אפיסטמולוגית ונורמטיבית המשקפת מעורבות חברתית-פוליטית עמוקה במישור ההכרתי והערכי, ורואים בכך חלק בסיסי מסמכותם האקדמית והאינטלקטואלית. הם חושפים את ההטיות הערכיות של העמדה האקדמית הרשמית הפועלת לטובת ההגמוניה, ומביעים עמדה מחויבת כלפי הזכויות והאינטרסים של השכבות המנוחשות באוכלוסייה שהן קבוצת השייכות הסוציולוגית שלהם (הורקהיימר 1993: 57-97).

כדי לעמוד על חשיבותם של שני הספרים אציג בסקירה זו את עיקרי רעיונותיהם של יונה ושנהב. תחילה אעסוק ברעיונות המשותפים לשני הספרים, לאחר מכן אעסוק במרכיביו ותרומתו של כל ספר בנפרד ואחתום בהצגת שאלות העולות מהדיון ששני הספרים מציגים בפנינו.

הפוליטיקה של ההבדל וההכרח הרב-תרבותי

כמה יסודות משותפים לשני הספרים שלפנינו, כמה מהם מוצהרים וכמה מהם סמויים. אחד היסודות המשותפים לשני החיבורים הוא השאיפה לחשוף את מורכבות הדגם האתנו-רפובליקני הדומיננטי בישראל, דגם המבוסס על דיכוי חברתי-כלכלי ועל הדרה אתנו-תרבותית בעת ובעונה אחת. שני הספרים מאמצים את שיטת הניתוח של התאורטיקנית האמריקנית ננסי פרייזר, המבוססת על החיבור הקונסטרוקטיבי בין הפוליטיקה של החלוקה לבין הפוליטיקה של ההכרה, ומחילים אותה על המציאות הישראלית (Fraser 1997). הם תורמים לניסיון התאורטי להתגבר על הדיכוטומיה הקיימת בהגות המדינית בין חסידי הכלכלה הפוליטית – הסוציאליסטים, לבין חסידי הפוליטיקה של התרבות – הנאו-מרקסיסטים. דיכוטומיה זו פוגעת ביכולתן של קבוצות חברתיות מוכפפות להשתחרר מכפיפותן ובסיכוי להצמיח סולידריות חברתית בין קבוצות אתנו-מעמדיות שונות בהתנגדותן להגמוניה הכלכלית והתרבותית בחברות קפיטליסטיות. יונה ושנהב מצביעים על הקשר ההכרחי בין עליית הנאו-ליברליזם הכלכלי לבין דחיקתן של קבוצות אתנו-מעמדיות לשולי הכלכלה והחברה בישראל, וכן על הקשר המבוסס לא-פחות בין שימור דגם תרבותי דומיננטי 'לבן' לבין הדרה של קבוצות אתנו-תרבותיות אחרות מהמרחב התרבותי והפוליטי הישראלי.

למרות הדגשתם את חשיבות הזהות כמרכיב פוליטי, יונה ושנהב מזהירים מאימוץ תפיסת זהות סגורה ומקובעת ומכאן מהותנית, תפיסה המבוססת על קבלת הפוליטיקה של הזהויות כמובנת מאליה. על פי תפיסתם, אין זהות חברתית או תרבותית מסוגרת וקבועה מראש שיש לשאוף לשקמה או לתרום לשימורה. זהות אתנו-תרבותית היא תוצר של הבניה פוליטית דינמית, שאמנם חשוב לתת לה מקום בחלוקת המשאבים בחברה ובמדינה, אך אסור להפוך אותה לקריטריון מרכזי

רשימות ביקורת

במדיניות הציבורית, כפי שמתרחש בישראל של היום. על כן, חלוקת המשאבים על בסיס סקטוריאלי בתוך החברה היהודית, ההדרה המלאה של החברה הפלסטינית בישראל והמשך מימון הפרויקט הקולוניאלי בשטחי הגדה המערבית, הם המטרה המרכזית לחיצייהם הביקורתיים של יונה ושנהב בשני החיבורים.

יונה ושנהב מפנים את תשומת לבנו למשטור השיח הדומיננטי בישראל במסגרת דגם אתנו־רפובליקני, דגם שבאמצעותו אפשר להצדיק את ההיררכיות הפוליטיות הפנימיות בין החברה היהודית לחברה הערבית ואת ההיררכיות בתוך החברה היהודית עצמה מבלי שהעיליות ההגמוניות תשלמנה על כך מחיר כלשהו. המחברים מצביעים על עורמת ההגמוניה ועל הצורך שלה להשתמש בנוסחה מדינית משוכללת ומתחכמת כדי לשמר את שליטתה. השיח הרפובליקני במתכונתו האתנית־יהודית מסמן גבולות ברורים בין ידיד לאויב. הוא יוצר חיץ ברור ומסוכן בין ה'אנחנו' היהודים ל'הם' הערבים, ובכך מגייס את מגוון הקבוצות החברתיות היהודיות למאבק המוצג כמאבק קיומי וממושך. בה בעת, שיח זה מסתיר את ההיררכיות הפנימיות ומספק להן הסברים 'הגיוניים' בשם המישליות (Governability) והיציבות, ובעיקר בשם עצם המשך הקיום במצב חירום מיוחד המצדיק פערים פונקציונליים בין קבוצות חברתיות שונות. המחברים מצביעים על כך שהדגם האתנו־רפובליקני מתבטא בעדיפות מבנית של האזרחים היהודים על פני אחרים ובהעדפה של עליות 'אחוסליות' על פני קבוצות אחרות בחברה היהודית עצמה (קימרלינג 2001).² הם מצביעים על הבעיות הנובעות מ'הדמוקרטיה האתנית' (ג'מאל 2000: 631-645) המתבטאת בצורות שונות, ובין היתר נותנת גושפנקה לדגם 'כור ההיתוך' במתכונתו המשופצת משנות התשעים.

יונה ושנהב מאמצים את מסורת הכתיבה המוכפפת, כתיבה המביטה בחברה מלמטה למעלה בכדי לחשוף את 'תעלולי' ההגמוניה (ספיבק 2004: 135-185). באמצעות יישום מוצלח של מסורת זו הם מצליחים להעמיד את הקוראים על המאמצים הנעשים בישראל כדי לשמר את ההגמוניה הקיימת. כך, למשל, היגיון המשילות מצליח לשמר את כוחו ולהמשיך להיות הדגם הדומיננטי בשיח האקדמי והפוליטי בישראל, והוא משתקף ברעיון 'הליכה התרבותית' במערכת החינוך וברעיון 'קליטת העלייה' במישור הדמוגרפי. אף על פי שסוד עוצמתו של היגיון זה הוא בהצגתו כאוניברסלי (ככזה שאינו מבחין בין יהודים בעלי זהויות אתניות ותרבותיות שונות), יונה ושנהב חושפים את מחויבותו הפוליטית ואף האתנית. כתיבתם היא אפוא הגות אנטי־הגמונית, המעתיקה מושגי יסוד תאורטיים ומארגנת אותם מחדש. לאור זאת, תרומתם ניתנת ליישום לא רק במציאות הישראלית ויש בה ממד תאורטי

2 את הביטוי 'אחוסלים', המייצג ישראלים העונים לשורת ההגדרות: אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים, טבע הסוציולוג ברוך קימרלינג.

חזק שאותו הם מצליחים להבהיר לקוראים הישראלים באמצעות המחשות ודוגמאות מהחברה בישראל.

יונה ושנהב מציגים יכולת אינטלקטואלית ומדעית מרשימה לצד מודעות חברתית ומחויבות חברתית גבוהה. הם מזהירים מאבחנות המונחות בבסיסן של עבודות אקדמיות רבות בטענה שהן חלק אינטגרלי מעורמת הכוח והשליטה. שני הספרים תורמים תרומה חשובה לפילוסופיה הרב־תרבותית ולאתיקה הפוליטית המבוססת על הבדל ושוני ולא על דמיון. תרומה חשובה נוספת היא תרומתם לתאוריה של הזהות (התאוריה הקונסטרוקטיביסטית), תאוריה המתבססת על ההנחה שהזהות היא דיאלוגיסטית ודינמית, ובעיקר – איננה עומדת בהכרח בסתירה לשונות. זהות ושונות אינם מושגים סותרים אלא משלימים, משום שכפי שהמחברים מדגישים, זהות היא עמדה אמפטיית כלפי האחר, זהותו ושונותו.

הפילוסופיה של השונות והמבנה הפוליטי הפוליצינטרי

חשיבות ספרו של יוסי יונה, בזכות ההבדל, היא בכך שהוא מציג שיח אנליטי ופרוגרמטי חדש בכל הנוגע לדפוס ההדרה והריכוז הקיימים בשיח הלאומי בישראל. יונה עוסק בהיררכיות החברתיות המוטמעות בפרויקט בניית האומה הישראלית ומדגיש במיוחד את פרקטיקות השיח המתקיימות בזירות הציבוריות, בהנחה שפרקטיקות אלה מעצבות זהויות קולקטיביות לא־שוויוניות ונותנות לגיטימציה לסדר החברתי הקיים. בספר חמישה פרקים העוסקים בסוגיות שונות. שני הפרקים הראשונים הם תאורטיים ועוסקים במסגרת הניתוח המשמשת את יונה לבחינת קווי מדיניות שונים בישראל. הפרק הראשון עוסק בסוגיית הלאומיות. בפרק זה נבחנים דגמים שונים של לאומיות: ליברלית, אזרחית ואתנית, ומוצג השילוב המיוחד המתקיים בישראל – לאומיות אתנו־רפובליקנית. לאומיות זו היא יהודית אך איננה אוניברסלית אלא אירופוצנטרית. לכן היא מדירה לא רק את הערבים אזרחי מדינת ישראל, אלא גם את היהודים המזרחיים שאינם חלק מהמסורת התרבותית האירופית המאפיינת את העילית הדומיננטית שהובילה את תהליך הקמת המדינה ועיצובה. הפרק השני בספר מציג דגמים שונים של רב־תרבותיות. יונה מציג את חסרונות הרב־תרבותיות הליברלית הבנויה לדעתו על מניפולציה פוליטית ו'כרוכה בקואופטציה של קבוצות המיעוט בתוך הדמוקרטיה הליברלית בלי להביא לשינוי של ממש ביחסי הכוחות ביניהן לבין המרכז' (יונה 2005: 50). לעומתה הוא מציג רב־תרבותיות פוליצינטרית הרואה בזהויות הבניות נזילות, משילה מעל התפיסה הליברלית את המסווה 'האוניברסלי' שלה ופועלת ל'הנכחה מחודשת של נפקדי תרבות המערב ולמציאת שפה שבה ה"מוכפפים" יוכלו להשמיע את דברם' (יונה 2005: 49). רב־תרבותיות זו רלוונטית

רשימות ביקורת

במיוחד למקרים שיש בהם קשר הדוק בין דיכוי תרבותי לדיכוי כלכלי – היא שואפת לשנות מן היסוד את יחסי הכוחות בין הקבוצות השליטות לבין הקבוצות הנשלטות ולהחליף את יחסי המרכז-פריפריה במבנה פוליטי מרובה מרכזים.

בפרקים היישומיים יונה מצליח להצביע על סתירות במדיניות הישראלית בשלושה תחומים מרכזיים. התחום הראשון הוא החינוך הישראלי. בתחום זה יונה מצביע בעיקר על עורמתו של דגם 'כור ההיתוך' ועל השלכותיו הפוליטיות בכל הנוגע למערכות היחסים בין יהודים לערבים ובין אשכנזים למזרחיים. התחום השני הוא תחום ההגירה, המוצג בשיח המדינתי כמבוסס על תפיסת עולם יהודית-אוניברסלית, אך למעשה טומן בחובו אפליה ברורה של האזרחים הפלסטינים ואפליה נוספת בין סוגים שונים של יהודים. יונה מצביע על הפולמוס שהתקיים בישראל בעניין ההגירה מברית המועצות לשעבר, ומפנה את תשומת לבנו לכך שהגירה זו מתרחשת למרות הספקות באשר לזהותם של רבים ממהגרים אלה. הצלחת תהליך ההגירה הזה משקפת מאבקי כוח פוליטיים בין קבוצות חברתיות ותרבותיות בחברה הישראלית, ובעיקר את ניסיונותיהן של אליטות אשכנזיות להשיג שלוש מטרות מרכזיות: האחת – להתמודד עם 'האיום הדמוגרפי' הנובע מהגידול הטבעי במספר הפלסטינים אזרחי ישראל; השנייה – הרצון לחזק את הכוחות החברתיים האשכנזיים בעלי השייכות התרבותית המערבית מול התעצמות כוחן של קבוצות יהודיות ממוצא מזרחי; והשלישית – הרצון לחזק את הכוחות החברתיים החילוניים בחברה היהודית על חשבון התעצמות כוחם של כוחות דתיים. התחום היישומי השלישי שיונה עוסק בו הוא הדיור הציבורי. גם כאן הוא מצליח להצביע על האפליות הפנימיות בין קבוצות אוכלוסייה שונות על רקע מיקומן בדגם האתנו-רפובליקני. האזרחים הפלסטינים הם מחוץ לדגם זה, ולכן מדיניות הקרקע והדיור כלפיהם מבוססת על יסודות מדירים מובהקים. האזרחים המזרחיים הם אמנם חלק מהדגם, אך מעמדם בתוכו נמוך. בעקבות זאת, יונה מצביע על כך שמדיניות הפשרת הקרקעות החקלאיות והניסיונות להפריטן פועלת לטובת הקבוצות האשכנזיות הדומיננטיות ולרעת הקהילות המזרחיות. הוא מפנה את תשומת לב הקוראים למאבק שמנהלת הקשת הדמוקרטית המזרחית בעניין זה, ולהצלחתה לעצור את אחד התהליכים הלא-שוויוניים בהיסטוריה של מדינת ישראל הבא לידי ביטוי בהפרטת אדמות המדינה.³

אל מול האפליה המובנית בדגם האתנו-רפובליקני, יונה מציג דגם רב-תרבותי פוליציטרי. דגם זה יכול לפרק את מבנה הכוח ולהביא למדיניות שוויונית יותר כלפי הקבוצות החברתיות השונות באמצעות חינוך המבוסס על הכרה הדדית, הגירה

3 יונה עוסק כאן בבג"צ 244/00.

אוניברסלית על בסיס אזרחי ודיור שוויוני. בכך יוצר יונה חיבור חשוב ומעניין בין הפוליטיקה של החלוקה לבין הפוליטיקה של ההכרה. למרות האמפתיה הגדולה שלי לפרויקט הרב-תרבותי באופן כללי, ובעיקר לאספקט הפוליצנטרי שלו, ברצוני להפנות תשומת לב מיוחדת לארבע סוגיות חשובות שהספר מעלה. הסוגיה הראשונה היא טענתו של יונה שההיגיון הפנימי של מדינת הלאום אינו תקף עוד בישראל. טענה זו איננה עומדת במבחן המציאות. הפרויקט הלאומי בישראל עדיין 'חי ובוועט', והוא בא לידי ביטוי לפחות בשלוש הזירות שהמחבר בחר להתמקד בהן: חינוך, הגירה וקרקע ודיור. הטענה שהליברליזציה של ישראל משמעותה התמוססות הפרויקט הלאומי אף היא מוטעית. אין להשוות בין תהליכי ליברליזציה כלכליים, שאכן התרחשו בעשורים האחרונים, לבין קריסתו של הפרויקט הלאומי בישראל. תיקון חוק האזרחות שתוקן בעת האחרונה והתמיכה שקיבל בכג"צ הם המחשה טובה לכוחו של הפרויקט הלאומי בישראל של ימינו (כג"צ 7052/03).

סוגיה חשובה שנייה היא העיסוק במגבלות המבניות של מדינת הלאום האתנית ובחוסר יכולתה לספק סדרי משטר דמוקרטיים בחברה מרובת תרבויות. אמנם השימוש בדגם האתנו-רפובליקני יעיל, אך הוא מעלה קושיות שמן הראוי להסב אליהן את תשומת הלב. קושיה ראשונה היא היותה של הרפובליקניות מסורת פוליטית דמוקרטית המדגישה את ההשתתפות השוויונית בהבניית האומה המדינית. זוהי הגות אוניברסלית וכללית המקדימה את הטוב הכללי לטוב הפרטי או הקבוצתי. הפילוסופיה הרפובליקנית הנורמטיבית לא אמורה לטמון בחובה היררכיות והדרה תרבותית. צמצומה למסגרת האתנית מצד אחד, והפיכתה למנגנון המייצר היררכיות פנים-לאומיות על רקע מידת התרומה לאומה מצד אחר – הן עיוות של משמעות הרפובליקניות עד כדי הפיכתה למנוגדת למשמעויותיה המקוריות. בניתוח כזה יש קבלה של השימוש שעושות העליות האחוסליות הלאומיות, כמו זו שבישראל, במסורת זו. לכן, ברמה האנליטית וברמה הנורמטיבית השימוש במושג 'רפובליקניות' לניתוח מערכות יחסים פנים-יהודיות הוא שימוש בעייתי. הצבת מידת התרומה לקולקטיב כאמת מידה מרכזית ליצירת היררכיות פנים-קבוצתיות איננה נובעת מהשיח הרפובליקני כפי שהגו אותו פילוסופים רפובליקנים החל מאריסטו וכלה בז'אן ז'אק רוסו (Rousseau) ובצ'רלס טיילור (Taylor). היחס למזרחיים בפרויקט הציוני נבע מיחס גזעני אליהם ואל תרבותם ולא ממידת תרומתם 'המועטה' לפרויקט הלאומי. אם מידת התרומה הייתה המדרד האמתי למיקומם בשיח הציוני, כיצד אפשר להסביר את המשכו של יחס זה לנוכח תרומתם של המזרחיים לפרויקט הציוני זה שישים שנה? ההיררכיות הפנים-יהודיות שנוצרו במהלך מימושו של הפרויקט הציוני בתקופת המדינה ואף לפנייה, הן תוצר של תפיסות פוליטיות שמקורן בגזענות ובאורינטליזם

אירופוצנטריים שהוסו באמצעות מעטה רפובליקני דק. אחד הביטויים המובהקים של תפיסה גזענית זו בשנים האחרונות הוא השיח הפוליטי של מפלגת שינוי. לנוכח דברים אלה, נראה שהדגם האתנו-רפובליקני יכול לתאר טוב יותר את מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל, וטוב פחות את מערכת היחסים בין הקבוצות השונות המרכיבות את החברה היהודית. החיבור בין האתני לרפובליקני מפריד בין אלה השייכים לאומה האתנית ותורמים לקיומה, לבין אלה הנחשבים למי שאינם שייכים לאומה האתנית זו ואינם תורמים לחוסנה, קרי האזרחים הערבים, ולכן הטוב הקולקטיבי של אומה זו אינו חל עליהם.

סוגיה שלישית בהתייחסותי לספרו של יונה נוגעת להתעלמותו המוחלטת מנושא השטחים הכבושים ומזכויות היסוד של מיליוני פלסטינים היושבים בהם. מה מקומו של נושא זה בדיון התאורטי והנורמטיבי של המחבר? הדיון ברב-תרבותיות מתייחס אך ורק למתרחש בישראל המתקיימת במסגרת הקו הירוק. דיון ברב-תרבותיות המנותק מהעיסוק בכיבוש מקבל כמובן מאליו את השיח המדינתי הרשמי בנוגע לגבולות המדינה הישראלית (Kimmerling 1992: 446-460). הנחת יסוד זו מעמידה את הטענה בדבר מסורת דמוקרטית בישראל באור בעייתי מאוד, לנוכח העובדה שמדובר בכיבוש שטחים ובשליטה במיליוני בני אדם ללא זכויות יסוד פוליטיות זה ארבעים שנה.

סוגיה רביעית היא מימוש המסגרת הרב-תרבותית שהמחבר בנה לאורך הספר. המחבר מבחין בין רב-תרבותיות דינמית המאופיינת בריבוי בתוך אחדות, רב-תרבותיות ליברלית המאופיינת בזכויות קיבוציות בדמוקרטיה ליברלית, ורב-תרבותיות פוליצינטרית המאופיינת בניסיונה לבטל את מערכות היחסים הקיימות בין המרכז לפריפריה ולבנות במקומן סדר פוליטי מרובה מרכזים. הדגש של המחבר על הסוג השלישי, מבלי לפסול את שני הראשונים, חשוב במיוחד. דגש זה מנכיח את נפקדי ההגמוניה ומאפשר למוכפפים להשמיע את קולם. אולם, ככל שהדיון בספר מתקדם נפער פער גדל והולך בין הסוגים השונים של הרב-תרבותיות, ובעיקר בין ממדיהם האנליטיים-תיאוריים לממדיהם הנורמטיביים. המחבר משתמש בביקורת הרב-תרבותיות הפוליצינטרית על הדגמים האחרים ברמת הניתוח, אך ברמה הנורמטיבית הוא נשאר שבוי ברב-תרבותיות הליברלית. טענה זאת עולה על רקע ההתרשמות הכללית שהספר מותיר, והיא שהמחבר נשאר שבוי בפרדיגמה הציונית. המחבר שובה את עצמו, ואף מגדר את סביבת הניתוח שלו, כדי שלא יצטרך לגלוש מעבר לגבולות השיח הציוני בביקורתו את המציאות הישראלית. אמנם הפתרונות הרב-תרבותיים שהוא מציע בשלוש זירות המחקר מפרקים את מבני הכוח הקיימים בחברה הישראלית כיום, אך הם אינם מתמודדים עם ההגמוניה היהודית במדינה. המדינה נשארת נתון קבוע שאינו עובר שום שינוי. שינויים מתרחשים בתוך המדינה

אבל לא בה. אמנם יונה מאמץ את דגם 'התיקון המשנה' של ננסי פרייזר (Fraser) ומחיל אותו על הזוויות, אך דגם זה אינו מוחל על המדינה. המחבר אינו מזכיר, למשל, את עיקרון 'הצדק המתקן' ואינו דן כלל בעוול שנעשה בעבר לקבוצות השונות, ובעיקר לפלסטינים. בכך יונה מקבל, למיטב הבנתי, את עמדתם של ג'רמי ולדרון (Waldron) וויל קימליקה (Kymlicka) שאפשר להתעלות מעל לעוולות היסטוריים כעבור זמן (Historical wrongdoing can be historically transcended), ושיש להכיר במציאות החדשה שנוצרה לאורך שנים ולראות בה בסיס להתדיינות, גם אם מודים שבתהליך היווצרותה נגרמו עוולות לקבוצות מודרות (Waldron 1995: 93-119).

הסוגיה האחרונה שברצוני לדון בה היא היעדר האבחנה האנליטית והנורמטיבית בספר בין השתתפותן של הקבוצות החברתיות השונות במשחק הפוליטי לבין השותפות ביניהן. היעדר האבחנה בא לידי ביטוי בכך שהפלסטינים בישראל נשארים שבויים בזירה הישראלית כשחקנים, שאמנם מקבלים ביטוי, אך חייבים לפעול במסגרת המדינה היהודית ולפי שיקול דעתה ורצונה. השינויים בחוקי הבחירות ובחוק האזרחות בשנים האחרונות מצביעים על בעייתיותה של עמדה זו. הספר איננו עוסק לעומק במושג האזרחות הדיפרנציאלית. מושג זה, שהציעה איריס מריון ינג, הוא מסגרת חשובה להתמודדות עם הצורך לבסס את אזרחותם של אזרחים שונים על מרכיבים שונים (Young 2000). למשל, אזרחותם של הפלסטינים אזרחי ישראל אינה יכולה להתבסס על ההווה הישראלית שלהם, כאילו עצם קיומם הפוליטי החל עם קום המדינה. קבוצה זאת היא חלק מעם שתביעתו להגדרה עצמית לא התממשה בעקבות הקמת המדינה, ויש צורך לבסס את זכויותיו בעבר הפלסטיני שלו שלפני קום המדינה, לצד זכויותיו האזרחיות הנובעות מעצם קיומה של המדינה (ג'מאל 2004: 789-823).

על הרב-תרבותיות הפוסט-קולוניאלית

הספר רב-תרבותיות מהי? מרחיב את טיעוניו של יוסי יונה בספר הראשון, ואף מתגבר על חלק ממגבלותיו. זהו ספר מקיף יותר ברמת הניתוח שהוא מציע, בעיקר ברמה התאורטית, ובמיוחד בכל הנוגע למסורות הפילוסופיות הקשורות לתאוריה הרב-תרבותית. לכן, אחת מתרומותיו החשובות של ספר זה היא היותו מורה נבוכים לתאוריה הרב-תרבותית ולדגמים השונים שלה. המחברים מציגים שש מסורות פילוסופיות המשפיעות על התאוריה הרב-תרבותית ומאפשרות לחשוף את השלכותיהן על המציאות המורכבת.

יונה ושנהב מתמודדים עם הביקורות המופנות כלפי הרב-תרבותיות מכיוונים שונים, ומפרקים אותן. הם חושפים את התחבולות הרטוריות שהביקורת הלאומית הישראלית משתמשת בהן בכדי להאשים את חסידי הרב-תרבותיות בסיכון

רשימות ביקורת

הדמוקרטיה ובהעמקת תהליכי ההתפוררות החברתית. הם מצליחים לפרק גם את הביקורת הסוציאל-דמוקרטית על הרב-תרבותיות. ביקורת זו מבוססת על החשש שרב-תרבותיות מחבלת באפשרות לפתח סולידריות חברתית ומעודדת מאבקים מנותקים החוסמים את חבירתם של כוחות חברתיים שונים כנגד המציאות הפוליטית והכלכלית הנאו-ליברלית. המחברים מתמודדים בהצלחה גם עם הביקורת העולה מן השיח הליברלי.

לטענת המחברים, הביקורת הנשמעות בישראל על הדגם הרב-תרבותי, גם כשיש בהן אמת מסוימת, מבוססות על הנטייה להגן על סוגי שיח הפועלים ליצירת מציאות חברתית מדכאת או לשימורה. הביקורת של השיח הלאומי על הדגם הרב-תרבותי מבוססת על נוסטלגיה ל'כור היתוך' מחודש השואף לשמר זהות לאומית שרמיין והכנה המעמד הדומיננטי בישראל. יונה ושנהב מצביעים על [...] האופן שבו צומצמה וסורסה משמעותו של המושג "רב-תרבותיות" כך שהוא נחסם בפני דיון ביקורתי עוד לפני שהיתה בידי המשתתפים בשיח אפשרות לברר את משמעויותיו ואת השלכותיו (יונה ושנהב 2005: 17). מדברי המחברים עולה שהמטרה האמתית של מבקרי הרב-תרבותיות היא לפסול דמוקרטיזציה אמתית של החברה הישראלית. מתנגדי הרב-תרבותיות הם "מומחים" הפועלים על-פי אסטרטגיות, שבחלקן מתבססות על יבוא מקוטע ומעוקר של מסורות שיח תאורטיות שהתפתחו מחוץ לישראל תוך ניכוסן הכלאתן וארגונן מחדש' (יונה ושנהב 2005: 17). לפי יונה ושנהב –

תהליך 'היבוא' המקוטע והמעוקר של מסורות שיח אלו לישראל ו'תרגומן' לצורכי המקום משרת שתי מטרות מרכזיות הקשורות זו בזו. ראשית, הוא הפך את המושג 'רב-תרבותיות', באופן פרדוקסלי, למכשיר רטורי בידם של 'מומחי תרבות' המבקשים לחסום ביטויים שונים של פוליטיקת זהויות בישראל; שנית, הוא מאפשר ל'מומחי התרבות' ליצור 'גרסה נוחה' של 'רב-תרבותיות', כזו שאינה מערערת על ההגמוניה של האתנו-לאומיות היהודית ושואף מבקשת להתקיים בהרמוניה לצדה למרות אי-השוויון התרבותי, הכלכלי והפוליטי שזו מייצרת (יונה ושנהב 2005: 56).

המחברים מצביעים על שלושה תהליכים צנטריפוגליים המאתגרים את התרבות הלאומית-צינונית. הראשון הוא היווצרות מציאות אובייקטיבית של ריבוי תרבויות וזהויות בחברה בישראל. השני הוא התעצמות תהליכי הגלובליזציה וכוחות השוק. והשלישי הוא השינויים בתודעתן של קבוצות חברתיות שונות בנוגע לריבוי התרבותי ולהתגברות הלגיטימציה לריבוי זה בעקבות הפצת שיח אקדמי ואינטלקטואלי על

שונות ועל הבדלים תרבותיים. עם זאת, המחברים מזהירים שכוחות אלה לא הביאו להיעלמותה של התרבות הלאומית, ואף טוענים שזו רק התחזקה בשנים האחרונות בעקבות האינתיפאדה הפלסטינית.

על רקע שינויים אלה לוקחים אותנו יונה ושנהב למסע תאורטי לחשיפת המסורות הפילוסופיות השונות התורמות לתאוריה הרב-תרבותית. המחברים פותחים בשרטוט הטענות המרכזיות של ה'מסורת הקהילתנית' ומאפייניה העיקריים. לדעתם של המחברים, אמנם מסורת זו מייחסת חשיבות להעצמת האזרחים ולהשתתפותם בחיי הקהילה, אך הדגשת ממדים אלה כפופה במובהק לעליונות הזהות הקהילתית הכללית. מסורת שנייה היא 'הרב-תרבותיות הליברלית', הנוטה על פי יונה ושנהב, בעיקר בגרסתה הדקה, להצדיק מתן זכויות קיבוציות לקבוצות חברתיות שונות כל עוד הן מקבלות את עליונות הערכים הליברליים ומכבדות את קדימות זכויות הפרט לשייכות הקבוצתית. מסורת שלישית היא 'המסורת הפוסט-מודרנית' המביעה ספקנות אונטולוגית עמוקה ושואפת לטשטש את ההבחנות הבינריות המבססות את עקרונות ההכרה האפיסטמולוגית המודרנית הנוטה להיות לבנה, גברית, הטרוסקסואלית ובורגנית. מסורת רביעית היא 'המסורת הפוסט-קולוניאלית'. המחברים מציגים שלוש גרסאות של מסורת זו, ומסכמים שעיקר תרומתה לרב-תרבותיות היא בכך '...[שהבהירה שההיררכיות האתניות הקיימות כיום מקורן בתפיסתו האתנוצנטרית של העולם המערבי שהגדיר את עצמו כמודרני, כרציונלי וכהומוגני, ואת "האחר" ("המזרחי", "בן העולם השלישי", "היליד", "האתני") כפסיבי ולא רציונאלי' (יונה ושנהב 2005: 101). הגישה הפוסט-קולוניאלית מקדמת את הרב-תרבותיות הפוליצנטרית שהמחברים תומכים בה. מסורת חמישית היא המסורת הפמיניסטית המציגה מסגרת אפיסטמולוגית שבמרכזה המגדר, אך היא איננה שיטה רעיונית מונוליתית ואין לה תכנית פוליטית אחידה. עיקר תרומתה של מסורת זו לתאוריה הרב-תרבותית אינו מומחש היטב בספר, ובכל זאת, בעצם ערעורה על התפיסה שהזהויות המיניות ההטרוסקסואליות הן מהותניות ובהצגתה של נקודת מבט דו-ערכית לסובייקט, היא תורמת למאבק החברתי בשם השונות. המסורת השישית היא המסורת הפוסט-לאומית, המוצגת גם היא בגרסאות שונות. אחת מהן היא עמדתו הפוסט-לאומית של הפילוסוף הגרמני יורגן הברמס (Habermas), המגן על הסדרים פוליטיים פוסט-לאומיים אוניברסליים על בסיס פטריוטיזם חוקתי. גרסה אחרת היא השיח הטוען לאזרחות דיפרנציאלית. שתי גרסאות אלה תורמות לדיון הרב-תרבותי בעצם הפניית תשומת הלב לתפקידה של מדינת הלאום ולמידת מעורבותה בכינון הזהויות החברתיות ובשימורן.

לאחר הארת משמעותן של מסורות אלה יונה ושנהב מתפנים להצגת הכוונות החבויות בשאיפה להתנות תמיכה וסיוע כלכלי ציבורי בקבלת תכנית ליבה תרבותית

רשימות ביקורת

אחת. הם מתמקדים בשיח התרבותי בישראל, ועל רקע זה מציגים את הדוחות שנכתבו בידי קבוצות מומחים שונות כדי לסייע בידי הממשל לקדם תכנית פעולה המתמודדת טוב יותר עם ה'התפוררות' החברתית-תרבותית המאפיינת את החברה בישראל. המחברים ממחישים, שקידום תכנית הליכה הוא –

מהלך פוליטי שעיקרו מחזור הנחות היסוד ההגמוניות, התומכות במישרין ובעקיפין בדיכוי תרבותי של קבוצות שוליים שונות בחברה בישראל והמעודדות אפליה שיטתית שלהן. סופן של הצעות אלה [...] להמשיך ולשכפל את אותה מציאות שהקבוצות השונות בפוליטיקה של הזהויות מבקשות לאתגר (יונה ושנהב 2005: 145).

בחלק היישומי של הספר המחברים משלבים את כל המסורות התאורטיות השונות עם התאוריה הרב-תרבותית, ומצביעים על ההשלכות התאורטיות והמעשיות של שילוב זה. על רקע דברים אלה המחברים טוענים ש' [...] אין אנו מקבלים את הזיקה בין היחיד לבין הקהילה כעובדה שיש לקבלה ללא ערעור וביקורת' (יונה ושנהב 2005: 148-149). הם שוללים את מעמדן המהותני של זהויות קולקטיביות וטוענים שקיים יסוד דינמי ואקראי בהתגבשותן של זהויות קולקטיביות. 'איננו רואים בקהילה הלאומית ישות אורגנית והומוגנית שאינה ניתנת לחלוקת פנימיות' (יונה ושנהב 2005: 150). בניגוד לעמדה הרשמית, הם בעד דימונה של חברה שיש בה שילוב שווה ומלא של כלל האזרחים. 'בחברה כזאת נהנים כל האזרחים והתושבים מזכויות אזרחיות, פוליטיות, חברתיות ותרבותיות מלאות וממגוון הזדמנויות שווה לביטוי עצמי ולהגשמה אישית' (יונה ושנהב 2005: 151). המחברים מאמצים, מצד אחד, את גישתה של ג'יאטרי ספיבק בנוגע למהותנות אסטרטגית (ספיבק 2004: 135-185), וטוענים שהם בעד עמדה זו ה'מכירה בערכם האמנציפטורי של זהות ונרטיב היסטורי עבור קבוצות מדוכאות, ולפיכך היא מסתכנת ומעניקה להם לצורך כך מעמד מהותני' (יונה ושנהב 2005: 153). מצד אחר, המחברים מדגישים ש'מאבק רב-תרבותי הן על הכרה והן על משאבים, חייב להיות מודרך על-ידי ערכים אוניברסליים של צדק חלוקתי והוא שואף ליצור בריתות בין כל הקבוצות החשופות לדיכוי תרבותי וכלכלי' (יונה ושנהב 2005: 170). באמצעות הבעת עמדה כזאת, יונה ושנהב מציגים בפנינו תכנית פוליטית אמנציפטורית רב-תרבותית מורכבת, השואפת לספק את צורכיהן של כל הקבוצות החברתיות ולבסס תרבות של הכרה הדדית ביניהן. סוד כוחו של הדגם הרב-תרבותי של יונה ושנהב הוא בהיותו לא-הומוגני או לא-הומוגני. דגם מורכב כזה מחייב שינויים רבים במבנה המדינה ובתרבות הפוליטית הקיימת כיום בישראל, ויכול להתממש כנראה רק במסגרת פדרטיבית.

סיכום

בסיכום זה חשוב להפנות את תשומת לב הקוראים לכך שהפרויקט הרב־תרבותי הפוליצינטרי הוא פרויקט תאורטי רפלקסיבי. הוא מחייב את ההגות הביקורתית לדון בכמה אתגרים ולהתמודד עמם בכדי לקדם את מימושו של הפרויקט במציאות הפוליטית. האתגר הראשון הוא לשכנע את הציבור הלאומי הדומיננטי לוותר על כוחו הפוליטי העודף, ואף על זהותו הקיימת, ולאמץ דגם זהותי פתוח ומורכב. אתגר נוסף הוא לשכנע את הקבוצות התרבותיות המוכפפות לוותר על זהותן ולאמץ זהות דינמית ופתוחה. כיצד אפשר לשכנען שצעד זה חיוני להן ושהוא אף צעד חיובי על רקע הדיכוי התרבותי והכלכלי שהן סובלות ממנו כבר שנים? כיצד אפשר לבנות מערכת של אמון הדדי ולשכנען שהלאומיות הדומיננטית תוותר על עמדתה העדיפה? כיצד יש להתמודד עם קבוצות חברתיות שיסרבו לוותר על זהותן הייחודית וימשיכו לדרוש הבניית זהות מהותנית? כיצד אפשר להבטיח ש'המהותנות האסטרטגית' לא תהפוך למניפולציה פוליטית בידי קבוצות אנטי־דמוקרטיות? שאלות אלה מציבות אתגרים כבירים בפני הוגי הרב־תרבותיות. מציאת הדרך לקדם דגם רב־תרבותי מבלי לעורר התנגדות וספקנות מצדן של הקבוצות החברתיות השונות היא האתגר המרכזי שההגות הרב־תרבותית מחויבת לעסוק בו.

אמל ג'מאל

ביבליוגרפיה

- בג'צ 244/00. הקשת הדמוקרטית המזרחית נגד מנהל מרקעי ישראל.
- בג'צ 7052/03. עדאלה ואח' נגד שר הפנים ואח'.
- ג'מאל, אמל, 2000. 'המשטר של מדינת ישראל': מודל הדמוקרטיה האתנית וביקורת המציאות', סוציולוגיה ישראלית ב: 2: 631-645.
- ג'מאל, אמל, 2004. "ציונות ליברלית": נאורות שיפוטית ואתגר הרב־תרבותיות בישראל', מדינה וחברה 4: 1: 789-823.
- הורקהיימר, מקס, 1993. 'תיאוריה מסורתית ותיאוריה ביקורתית', בתוך: תיאודור אדורנו ומקס הורקהיימר (עורכים), אסכולת פרנקפורט, תל אביב: ספריית פועלים, 57-99.
- ספיבק, ג'יאטרי צ'קרוורטי, 2004. 'כלום יכולים המוכפפים לדבר?', בתוך: יהודה שנהב (עורך), קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי: אנתולוגיה של תרגום ומקור, ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 135-185.
- קימרלינג, ברוך, 2001. קץ שלטון האחוסלים, ירושלים: כתר.

- Fink, Leon, Stephen T. Leonard and Donald M. Reid (eds.), 1996. *Intellectuals and Public Life: Between Radicalism and Reform*, Ithaca: Cornell University Press.
- Fraser, Nancy, 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the 'Postsocialist' Condition*, New York: Routledge.
- Kimmerling, Baruch, 1992. 'Ideology, Sociology and Nation Building: The Palestinians and Their Meaning in Israeli Sociology', *American Sociological Review* 4: 446-460.
- Waldron, Jeremy, 1995. 'Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative', in: Will Kymlicka (ed.), *The Rights of Minority Cultures*, Oxford: Oxford University Press, 93-119.
- Young, Iris Marion, 2000. *Inclusion and Democracy*, Oxford: Oxford University Press.

